

3. Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники / Катерина Городенська. – К.; Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
4. Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови : монографія / К.Г. Городенська. – К. : Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
5. Завальнюк І.Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти : монографія / І.Я. Завальнюк. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 400 с.
6. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: навч. посіб. / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К., 1994. – 670 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
8. Христіанінова Р.О. Конструктивно-синтаксичні особливості складнопідрядних темпоральних речень // Актуальні проблеми слов'янської філології: міжвуз. зб. наук. ст. / [редкол.: В.О. Соболю (відп. ред.) та ін.]. – К. : Знання України. – Вип. 9: Лінгвістика і літературознавство. – 2004. – С. 473–479.
9. Христіанінова Р.О. Семантичні особливості складнопідрядних темпоральних речень / Р.О. Христіанінова // Актуальні проблеми слов'янської філології : [міжвуз. зб. наук. ст. / відп. ред. В. А. Зарва]. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – Вип. XIII : лінгвістика і літературознавство. – С. 73–81.
10. Христіанінова Р.О. Тривало-часові складнопідрядні речення в сучасній українській мові / Р.О. Христіанінова // Лінгвістичні дослідження : [зб. наук. праць / за заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко]. – Харків, 2007. – Вип. 23. – С. 170–173.
11. Ясакова Н.Ю. Граматична семантика аналітичних сполучників підрядності у структурі складного речення: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Наталя Юрїївна Ясакова. – К., 2000. – 195 с.

В статье впервые исследованы соединительные комплексы, которые выполняют функцию связи и выражают темпоральные семантико-синтаксические отношения в сложноподчиненном предложении, определены их структурные типы, установлено соотношение этих соединительных комплексов с типичными временными союзами украинского языка.

Ключевые слова: соединительные комплексы, темпоральные союзы, подчиненные союзы, сложноподчиненное предложение, темпоральное семантико-синтаксическое отношение.

In the article conjunctive complexes which realize function of conjunction and express temporal semantic and syntactical relations in compound sentence were analyzed for the first time, their structural types were determined, correlation of these conjunctive complexes with typical temporal conjunctions of Ukrainian was established.

Key words: conjunctive complexes, temporal conjunctions, compound sentence, temporal semantic and syntactical relation.

УДК 81' 811.161.2(076.5)

В. М. Кондратюк

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ОЗНАЧЕНОЇ/НЕОЗНАЧЕНОЇ КІЛЬКОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті порушується питання вираження кількісних відношень в українській мові на лексичному рівні, досліджується група слів, що може співвідноситись з різними частинами мови і презентувати номінації означеної/неозначеної кількості.

Ключові слова: категорія кількості, лексичні засоби, морфема, неозначеність, означена кількість, семантика.

Категорія кількості належить до найважливіших категорій, що були виділені людством, оскільки вона виконує методологічну та світоглядну функцію. Кількість – філософська категорія, що виражає зовнішню визначеність об'єкта: його величину, число, об'єм, ступінь розвитку властивостей та ін.

Мова відображає кількість за допомогою засобів, у яких сема кількості має різний план вираження й різну репрезентативність. У кожній мовній системі виокремлюється група слів, що співвідноситься з різними частинами мови і виступає номінаціями кількості [17, 27]. Первинна квантитативна актуалізація реалізується за допомогою форм граматичної категорії числа, вторинна – за допомогою лексичних одиниць різних лексико-граматичних розрядів. Одним із перших, хто вказав на необхідність виявлення й опису кількісних відношень, був І.О. Бодуен де Куртене. Питанню кількісності у різних її проявах були присвячені праці багатьох лінгвістів різних шкіл і напрямів: В.В. Виноградова, В.В. Акуленко, Т.В. Коновалова, А.І. Лашкевича, О.Д. Шмельова, М.І. Польської, Д.А. Кашиної та ін. У сучасних мовознавчих працях досліджуються різні аспекти поняття кількості. Граматику кількості вивчали Л.Ж. Норкіна, І.Г. Кошева, І.В. Слободцева, семантику – Ж.Г. Маклакелідзе, Т.В. Бобкова, мовні засоби вираження кількості – С.А. Швачко, Л.Д. Чеснокова, О.А. Самочорнова, О.Л. Ричкова, когнітологічні та номінативні аспекти – С.А. Жаботинська. Здійснено аналіз граматично зв'язаних значень іменників кількісної семантики

(О.А.Олексенко), структуровано поле кількості збірних іменників в російській мові (С.П. Мосьпан). Такі складові категорії кількості, як квантитативність та квалітативність досліджувалися С.А. Броніковою, С.В.Барановою. Системні дослідження слів із семантикою кількості у структурі функціонально-семантичного поля присвячена робота В.І. Дмитрука «Квантитативні слова в сучасній українській мові», де було систематизовано одиниці двох рівнів із семантикою кількості – лексичного і словотвірного. Заслужують на увагу також праці лінгвістів, які вивчали мовну категорію кількості на матеріалі інших мов: німецької (Б.Ж. Куанбаєва) російської (А.М. Ломов, В.П. Мусієнко, Л.Д. Чеснокова), французької (Л.Г. Басманова). У колективній монографії «Засоби квантифікації: лінгвокогнітивні аспекти» узагальнено результати студій центральних та маргінальних компонентів поля кількості, їх парадигматичних та синтагматичних властивостей в англійській, українській та російській мовах [Швачко 2007]. Характерологічні особливості англійської мови при вираженні кількісних аспектів дії подані в монографії «Категория количества в современных европейских языках». [Акуленко 1990].

Кількісні відношення в українській мові виражаються не лише на морфемному і граматичному, але і на лексичному рівні. У кожній мовній системі виокремлюється група слів, що може співвідноситись з різними частинами мови і презентувати номінації кількості. Первинна квантитативна актуалізація реалізується через форми граматичної категорії кількості, а вторинна – через лексичні одиниці різних лексико-граматичних розрядів. Кількісні відношення, об'єктивні і конкретні за своєю суттю, на практиці можуть пізнаватися як точно, так і приблизно (або неозначено). Це зумовлюється дією об'єктивних і суб'єктивних факторів – просторово-часовою віддаленістю предметів чи явищ, їх характером, цілями і завданнями, які ставить перед собою дослідник.

Категорія кількості не є єдиним нероздільним поняттям, вона містить декілька субкатегорій, змістова різниця яких не може не проявлятися в різних способах мовного вираження. Багатоплановість кількісної реальності зумовлює і багатоплановість пізнавального процесу та мовного позначення. Серед мовних засобів вираження кількості виділяються, з одного боку, актуалізатори точної кількості, а з іншого – актуалізатори неточної (приблизної або неозначеної) кількості. Означена кількість пізнається через обчислення і вимірювання й знаходить своє вираження в мовних номінаціях, що фіксують результати пізнання в точних і неточних оцінках.

Дієслово, зважаючи на свою семантику, найобмеженіше виражає значення числа, порівняно з іншими самостійними частинами мови. У смислових структурах дієслів, які співвідносяться з лексичними засобами вираження кількості, виділяються поряд із семами дії семи кількісної ознаки дії: *збільшити, додати, збагатити, помножити, зменшити, урізати і под.* Такі дієслова реалізують сему неозначеної кількості. Поряд з ними в українській мові функціонують дієслова, що реалізують значення числа: *подвоїти, потроїти, роздвоїти, четвертувати, удесятерити тощо.* Дієслова, що реалізують сему точної кількості, утворюються від слів зі значенням числа, в основному від числівників. Дієслова ж, що реалізують сему неозначеної кількості, утворюються від слів з неозначеним кількісним значенням. Неозначена кількісна інформація, виражена дієсловом, може уточнюватися в контексті: *зменшити у чотири рази, збільшити до семи відсотків, урізати вдвічі та под.* Дієслова також можуть нейтралізувати кількісно точну інформацію, наприклад: *перевищити двадцять п'ять процентів, збільшити на тринадцять метрів, зменшити на десять літрів, додати чотири сторінки.*

Серед лексичних засобів реалізації номінації кількості в українській мові виокремлюються займенники, що вказують на просторову і часову орієнтацію (*цей, той, ті*), спільність, взаємність (*обидва, один одного*), одиничність (*кожний*), сумарність (*багато, мало*). Серед займенників виділяється група кватифікаторів, що виконують функцію кількісного визначника зі значенням точного числа і неозначеної кількості. Існує група займенників зі значенням одиничності, яка утворює семантичну опозицію означеність:неозначеність – *кожний:всякий*. Перше слово цього ряду співвідноситься з означеним актантом, а друге – з неозначеним. Значення багато/мало в українській мові представлено цілим лексичним рядом, що утворює опозицію.

Іменники в українській мові мають властивість не лише визначитися кількісно, але також виконувати функції визначника кількості. Виділяють іменники, які співвідносяться, з одного боку, з лічбою, а з іншого – з виміром. Функціонування цих двох груп слів зумовлене природою об'єктів, які можуть визначитися кількісно. Дослідження кількісних слів (числівників та ін.) показує, що вони походять від не кількісних слів, переважно від назв предметів. «Раніше люди рахували не за допомогою цифр. Вони лише записували ними числа. А рахували або за допомогою якихось предметів, згрупованих в «купки» певного розміру (пальці, камінці, кісточка рахівниці), або за

допомогою слів, які по суті копіювали лічбу на пальцях чи інших предметах» [6, 89]. Іменники стали основою для виникнення цілої низки числівників. Поряд з такими числівниками іменники також можуть реалізовувати сему числа. На відміну від числівників, які реалізують значення числа опорними семами, іменник можуть актуалізувати це значення через супутні семи.

Дослідження слів на позначення виміру і маси показує, що ці слова походять від назв частин тіла, посудин, земельних ділянок, числівників. Про зв'язок кількісних іменників з повсякденною лексикою неодноразово зазначалось у лінгвістичній літературі [9; 12; 13; 14]. В українській мові слова виміру і маси виникли через семантичну деривацію від слів побутової лексики. Наприклад: *лікоть* – частина тіла → *лікоть* як засіб вимірювання → *міра довжини*; *кварта* – посудина → *посудина певного об'єму* → *міра рідини*.

Модель сполук, що містять слова на позначення міри і маси, складається з двох компонентів: кількість + субстанція. Сему кількості реалізують кількісні слова на позначення виміру чи обрахунку, а субстанція актуалізується номінацією вимірюваного об'єкта.

Слова на позначення міри і маси співвідносяться з термінологічною лексикою, вони характеризуються однозначністю, точністю, деємоціональністю, десинонімічністю. Зміст слів на позначення міри і маси розкривається через дефініції. Поза межами термінологічної лексики обсяг значень цих слів стає ширшим, а зміст, відповідно, біднішим. Зміст слів на позначення міри і маси після виходу із терміносистеми пояснюється за допомогою алонімів, що реалізують значення неозначеної кількості. Детермінізуючись, слова на позначення міри і маси утворюють нові парадигматичні зв'язки, що співвідносяться з поняттями «багато» і «мало». Крім того, ці слова мають тенденцію утворювати фразеологічні одиниці: *чекати секунди* → *мало чекати*, *пройти кілометри* → *багато пройти*, *ложка дьогтю* → *мало дьогтю*, *діжка меду* → *багато меду*.

Кількісні іменники співвідносяться з категоріями, які відображують різноманітні сторони об'єктивної дійсності. Так, виражаючи поняття часу, іменники актуалізують те значення, яке формувалось у суспільній пізнавальній практиці. Ці слова утворюють опозиційні парадигматичні групи, що відповідно співвідносяться з абстрактним та конкретним кількісним значенням часу: *день*, *декада*, *місяць*, *рік*, *час*, *вічність*, *період*, *хвилина*, *година*, *тиждень* і *под*.

Іменники на позначення абстрактного часу зазвичай уточнюються словами з конкретним кількісним значенням: *певний час*, *вчорашній день*, *теперішня пора тощо*. Іменники утворюють опозиційні ряди на позначення означеної і неозначеної кількості: *моногамія:полігамія*, *багатобожжя:однобоожжя*, *однозначність:багатозначність*; великої і малої кількості: *макрочастини:мікрочастинки*, *гігант:дрібнота*; тотальності і партитивності: *тотальність:частина і под*.

Кількісні слова характеризуються певними особливостями еволюції, функціонування. Для них є притаманною особлива вибірковість, яка зумовлена природою позначуваного об'єкта, шляхами пізнання його кількісної сутності, а також мовними факторами. Так, слово *жменька* може виступати як кількісний визначник назв як виміру, так і обрахунку. Порівняймо: *жменька (зерна, шиона, піску, людей, сміливців)*, але неможна сказати *жменька собак*, *жменька столів*, *жменька повітря*. В українській мові неозначена кількість виражається різнорівневими мовними засобами. Повнозначні словесні знаки трьох типів номінації – предметів, дій та ознак, за визначенням Г.А.Уфімцевої, є суто класифікаційними розрядами мовних знаків з лексичного погляду. Щодо структурної організації їх змісту, то вони однаковою мірою "наділені двома видами семіологічної (знакової) значущості – категоріально-номінативної і функціонально-синтагматичної" [16,82]. У системі номінацій за категоріальним значенням предметності іменники протиставляються усім іншим частинам мови, що виражають дію, стан, процес, ознаки процесів і дій. Відповідно цей лексико-граматичний клас слів протиставляється і за функціонально-синтагматичною природою в актах комунікації.

Прикметники, що співвідносяться з категорією кількості, в лінгвістичній літературі позначаються як: «прикметники розміру» [11, 261], «параметричні прикметники» [1, 66], «група слів на позначення розміру» [7, 64], «прикметники зі значенням «великий»» [10, 12], «просторові прикметники» та ін. прикметники на позначення кількості в українській мові утворюють дві групи слів, які співвідносяться з поняттям обрахунку і виміру. Перша група слів реалізує сему числа, наприклад: *подвійний*, *парний*, *одинокий*, *п'ятиповерховий*, *подвійний і под*. в українській мові також виділяється група прикметників, які реалізують значення неозначеної кількості: *короткий*, *широкий*, *високий*, *низький*. Обмежені і необмежені прикметники співвідносяться з ознаками розміру [1, 65,66]: *довгий*, *короткий*, *високий*, *низький*. Малий полюс шкал розміру має межу, а великий ні. Висоту і глибину можна збільшувати до нескінченості, але не можна їх нескінченно зменшувати. Цей фактор, безсумнівно, впливає і на сполучуваність слів. Не тільки прикметники на позначення розміру, але й зі

значенням форми і кольору можуть виражати градуйовану властивість парадигмою ступенів порівняння.

Під час метафоризації прикметника кількісна ознака може змінюватись, наприклад: *глибока старість, глибокий розум, глибока осінь*. Прикметники із заперечним елементом *не-* виражають не заперечення чогось, а вказують на середню позицію: *немолодий, небагатий, недурний, небідний, невічний*.

В українській мові для вираження значення кількості використовуються також і прислівники. Вони функціонують вживаються для позначення великого, малого, надмірного, недостатнього, повного, неповного ступеню ознаки, що реалізується через словосполучення з прислівниками. Так, сполучаючись з прикметниками або числівниками, прислівники виконують підсилюючу чи послаблюючу функцію. Вони нейтралізують або виділяють ознаку, позначувану прикметником або числівником: *дуже молодий, зовсім молодий, рівно три години, приблизно три години, тільки три години*. Кількісна недостатність передається через структурні типи з суфіксами *-уват-, -юват-*: *малувато, синювато, біднувато, кротку вато і под.* Найчастіше прислівники вживаються на позначення часу та просторових понять: *сьогодні, позаторік, післязавтра, скоро, потім, близько, далеко, поряд, навколо, тут і под.*

ЛІТЕРАТУРА

1. *Арбатский Д.И.* Значение форм множественного числа имени существительного в современном русском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1954. – 16 с.
2. *Бондарко А.В.* Грамматическое значение и смысл. – Л.: Наука, 1978. – 175с.
3. *Бондарко А.В.* О структуре грамматических категорий / Отношение оппозиции и неопозитного различия // Вопросы языкознания. – 1981. – № 6. – С. 17–27.
4. *Булатова Л.Н.* Еще о грамматическом статусе числа // Проблемы структурной лингвистики, 1981. – М.: Наука, 1983. – С. 120–130.
5. *Горбачевич К.С.* Вариантность слова и языковая норма. – Л.: Наука, 1978. – 128 с.
6. *Дегтярев В.И.* Категория числа в славянских языках. – Ростов н/Д.: Изд.-во Ростовского ун.-та, 1982. – 320 с.
7. *Дегтярев В.И.* О происхождении и первоначальном значении праславянского типа имен собирательных на -ию // Этимология 1981. – М., 1983. – С. 48–54.
8. *Жовтобрюх М.А.* Українська літературна мова. – К.: Наук. думка, 1984. – 255 с.
9. *Загітко А.П.* Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії): Автореферат дис... докт. філолог. наук. – К., 1992. – 38 с.
10. *Исаченко А.В.* О грамматическом значении // Вопр. языкознания. – 1961. - № 1. – С. 37–42.
11. Категория "одно" и "множество": Диалектика и теория познания. – К.: Наук. думка, 1992. – 234 с.
12. *Колесников А.А.* О грамматическом статусе собирательных имен существительных русского языка // Русский язык в школе. – 1976. – № 6. – С. 94–96.
13. *Колесников А.О.* Іменики у формі pluralia tantum на позначення обчислювальних предметів // Науковий вісник Ізмаїльського держ. пед. інституту. – Ізмаїл, 1999. – Вип. 7. – 198 с.
14. *Комарова Н.Ю.* Стилистически направленное изучение категории числа существительных в курсе современного русского языка // Рус. яз. в школе. – 1988. - № 6. – С. 69–72.
15. *Кумахов М.А.* Число и грамматика // Вопр. языкознания, 1974. – № 4. – С. 65–74.
16. *Уфимцева А.А.* Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
17. *Швачко С.А.* Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках, Киев, 1981.

В статье затрагивается вопрос выражения количественных отношений в украинском языке на лексическом уровне, исследуется группа слов, которая может соотноситься с разными частями речи и презентовать номинации точного/неопределенного количества.

Ключевые слова: категория количества, лексические средства, морфема, неопределенность, точное количество, семантика.

In the article the question of expression of quantitative relations is affected in Ukrainian at lexical level, the group of words, which can be correlated with different parts of speech and present the nominations of oznachenoi/neoznachenoy amount, is probed.

Keywords: category of amount, lexical facilities, morpheme, indefinite, noted amount, semantics.

ДЕРИВАЦІЙНЕ НАПОВНЕННЯ СУБСТАНТИВНОЇ ЗОНИ СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМИ ГОМОНАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ-ОНОМАТОПІВ

У статті досліджено субстантивну зону гомональних дієслів сучасної української мови, зокрема визначено її структуру, розмежовано транспозиційні, мутаційні та модифікаційні деривати, схарактеризовано їхню словотвірну продуктивність, з'ясовано специфіку субстантивного словотворення відгомональних дієслів.

Ключові слова: дієслово-ономатоп, гомональне дієслово, субстантив, словотвірна парадигма, субстантивна зона, словотворчий формант.

Мова, як і усі явища об'єктивної дійсності, постійно розвивається, поповнюючи свій лексичний склад. Одним із джерел збагачення лексики сучасної української мови є словотворення на базі власних мовних ресурсів. Основні частини мови (іменник, прикметник, дієслово, прислівник), а також й інші класи слів слугують потенційним будівельним матеріалом, детермінуючи виникнення вторинної одиниці. Порівняно недавно сформований в українському словотворі основоцентричний підхід, який зорієнтований «на твірну основу, її функціональне навантаження у словотвірних актах» [7, 8], дає змогу виявити дериваційну спроможність того чи іншого лексико-граматичного класу твірних одиниць загалом та лексико-семантичних груп слів зокрема.

Для дослідження словотвірного потенціалу слів у мовознавстві використовують словотвірну парадигму, яку визначають як комплексну системоутворювальну одиницю, що являє собою «особливу мікросистему дериватів одного ступеня творення, об'єднаних тотожністю твірної основи і протиставлених словотворчими формантами» [3, 29]. В україністиці на основі аналізу структури й семантики словотвірних парадигм уже проаналізовано дериваційний потенціал прикметників [6], іменників [3], окремих лексико-семантичних груп дієслів [8; 12].

Словотвірна спроможність вторинних дієслів, тобто тих, що походять від інших частин мови, ще не була предметом спеціального наукового дослідження, що і зумовило актуальність нашої наукової розвідки.

Об'єктом пропонованого дослідження є відзвуконаслідувальні дієслова, або дієслова-ономатопи.

Дієслова-ономатопи об'єднані значенням «видавати або створювати звуки». Відповідно до типу діяча, тобто того, хто видає або створює звуки, їх поділяють на три основні групи: 1) гомональні, або дієслова на позначення звуків, що видає людина; 2) бестіальні, або дієслова, що позначають звуки, які видають тварини, птахи, комахи, плазуни тощо; 3) предметні, або дієслова, що позначають звуки, утворювані за допомогою предметів [1, 5].

У межах гомональних відзвуконаслідувальних дієслів виокремлюємо кілька семантичних груп, зокрема:

а) дієслова, що передають звуки, утворювані під час тихого, невиразного говоріння, наспівування: *белькотати, белькотіти, бормотати, бормотіти, бубоніти, буркати, буркотати, буркотіти, бурмотати, бурмотіти, мугикати, мурмотати, мурмотіти* тощо;

б) дієслова, що передають звуки, спричинені фізіологічними вадами мовлення: *гаркавити, сюсюкати, шамкати* тощо;

в) дієслова, що передають звуки, викликані певними фізіологічними процесами в організмі людини внаслідок хворобливого стану: *гикати, кахикати, кректати, бухикати, чхати, шморгати, харчати, хрипіти, хроніти, ікати, сопіти* тощо;

г) дієслова, що позначають звуки, утворювані певним емоційним станом: *гигикати, пхикати, пхинькати, пхукати, скімлити, скиглити, хихикати, хихотати, хихотіти, хлипати, хникати, хухати* тощо;

г) дієслова, що позначають супровідні звуковияви: *пихкати, пирхати, плямкати, пхукати, чвакати, сьорбати, тупати, хруммати, хрумкати, хрупати, цмокати, чвакати, човгати, шамотіти, шамрати, шаркати, шльопати, шморгати* тощо.

За ступенем семантичного наповнення дієслова-ономатопи належать до абсолютивних, тобто таких, що є «самодостатніми для вираження свого змісту й не відкривають обов'язкових правобічних позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами» [9, 5]. Тому для них характерна факультативна сполучуваність, відсутність обов'язкових поширювачів, що певною мірою послаблює їхню словотвірну активність.